

KÖNYVISMERTETÉS

Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás bihari tabellái. Összeáll., a szöveget gond. és a bev. tanulmányt írta Szálkai Tamás. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2010. 59 p. (Hajdú-Bihari Levéltári Füzetek 2.) (ISBN 978-963-7238-42-0)

A szerző, sorozatszerkesztő – Szálkai Tamás – újabb, a kutatók számára rendkívül hasznosan forgatható forrást tett közzé a Levéltári Füzetek 2. kötetében. A bevezető tanulmányból megtudhatjuk, hogy az összeírások egy 1816-ban készült átiratban maradtak fenn a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár gyűjteményében, mégpedig a HBML IV. A. 12/a. 1. d. No. 9. 1–13. és a 61–78., illetve az adó alá vetett nemeseket tartalmazó lista ugyanazon jelzet alatt 17–46. oldalakon. A kimutatások a sárréti (*MikePércs, Sáránd, Derecske, Konyár, Gáborján, Keresztes, Váncsod, BerettyóUjfalva, Bakonszegh, SzentPéterszegh, BerekBöszörmény, Dancsháza, KörösszegApáthi, Komádi, Vekerd, Darvas, Zsáka, Sass, Sámson, HosszúPályi, MonostorPályi, Vértes, Pocsaj, Bagos, Esztár, Henczida, Bajom, Udvari, Kaba, Báránd, Bojt települések*) az érmelléki (*Székelyhid, Keserű, Bagamér, Álmosd, Kakath, Léta, Csokaj, Vajda, Dioszegh, Félegyháza, Kőbölkúth, Olaszi[Sváb], Albis, Éradony, Semjény, Mihályfalva, Piskolt, GálosPetri, Otthomány, Szalács, Kécz, VedresÁbrány, Keresztur, MónosPetri, Margita, Genyéte, Szunyogd, FelsőÁbrány, Széltalló, Száldobágy, Bartfalva, Bosaj, Tothi, Micske, Királyi, SzentImre települések*), a váradi (*Püspöki, Bihar, Kovácsi, Kismarja, Nyüved, Szalárd, Csatár, Újlak, Telegd, Örvénd, Csullyafalva, Vásárhely, Olaszi(Várad), Velencze, Várad, Száldobágy települések*), a belényesi (*Szalontha, Keresztur, Sarkad, Kötégán, Ugra, Geszt, SzentMiklós, Cséffa, Keresztzegh, Nyermegh, Bellenyes települések*) – bihar vármegyei – járások birtokos nemeseinek, más telkén lakó armalistáinak és az adózó állapotba helyezett nemeseinek névsorát tartalmazzák, az adózók esetében az adó mértékét is. A forrásokat betűhű formában közli a szerző, a füzet végén a kutatást nagyban elősegítő jegyzetek, rövidítés- és szójegyzék, keresztnévmutató és a települések mutatója található. Készítésük idején ezen összeírások hitelesek és jól hasznosíthatóak [voltak] a nemességvizsgálatok során, napjainkban pedig – ahogy a szerző írja – a szakmai közönség mellett a történelmünk, múltunk iránt érdeklődő olvasók számára is érdekeseek lehetnek, „nemcsak a

családtörténet kutatóinak jelentenek biztos támpontot, hanem a 18. századi nemesség kutatása szempontjából is fontosak”.

„Minek előtte halhatatlan drága lelkét Szent Istenének kebelébe adná.” Derecskei végrendeletek és osztálylevelek 1745–1893. Összeáll., a szöveget gond. és a bev. tanulmányt írta: Szálkai Tamás. (Hajdú-Bihari Levéltári Füzetek 3.) Debrecen, 2010. 88 p. (ISBN 978-963-7238-41-3)

Mint ahogy azt a szerző a bevezető tanulmányban írja „a végrendeletek fontos történeti források, széleskörű – társadalom-, gazdaság-, művelődés- és jogtörténeti, néprajzi, stb. – elemzésük, különösen egy szűkebb közösség, város tekintetében nagyban hozzájárulhat a vizsgált közösség jobb megismeréséhez”. E tézisének igazolására kitűnő szakértelemmel használja a füzet címében is jelzett derecskei végrendeleteket. A bevezető tanulmányban ezután áttekinti Derecske birtoklástörténetét az Esterházy uradalom létrejöttéig, majd rövid bepillantást nyújt Eszterházy Pál hercegnek a derecskei uradalomra vonatkozó intézkedéseibe. Ezt követően a szerző általános ismertetést ad a végrendeletek felvételének szokásairól, módszereiről, az ezzel kapcsolatos dokumentumok belső szerkezetéről, ismerteti az olvasóval az örökhatóság és örökösök kilétét és helyzetét. A felsőfokú szakoktatásban az előző füzetekhez hasonlóan oktatási segédanyagként kiválóan hasznosítható kiadványban ezt követően a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár V. 622/a. 20–21. dobozában korábban még rendezetlenül álló, de a szerző jelzése szerint a füzet megjelenése idejére várhatóan már rendezett és jól kutatható dokumentumai sorakoznak. A dokumentumok között a bevezető tanulmányban is jelzett osztálylevelek, végrendeletek, osztályos egyezségek és egyéb a hagyatékokkal és hagyatéki eljárásokkal kapcsolatos iratok és dokumentumok engednek betekintést a 18–19. századi Derecske társadalom-, gazdaság-, művelődés- és jogtörténetébe, valamint néprajzába. A füzet az előző számokhoz hasonlóan rövidítések jegyzékével, latin szavak és kifejezések mutatójával, a szövegben előforduló régi mértékegységek mutatójával könnyíti meg a kutatást és segíti a laikus olvasó eligazodását.

Pozsonyi József

„Vedd ezeket az iratokat...” *Jubileumi kötet az ELTE levéltár szak alapításának hatvanadik évfordulójára.* (Szerk. Mihalik Béla–Zarnóczki Áron) ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék–ELTE Egyetemi Levéltár, Bp., 2010. 410 p. (ISBN 978-963-284-183-0)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő levéltár szak megszervezésétől, 1949-től egészen 2006-ig az egyetlen ilyen jellegű egyetemi képzés volt Magyarországon, mesterszintű (MA) levéltáros oklevelet pedig 2006 után is csupán itt lehet szerezni. A szak hallgatója volt egykor a Magyar Országos Levéltár több korábbi vezetője és jelenlegi főigazgatója is, valamint számos további levéltár vezetői és munkatársai.

A kötet három, egymástól jól elkülöníthető részre tagolódik. Az előszót követő első fejezetben Borsodi Csaba és Szögi László tanulmánya olvasható *A levéltár szak első hatvan tanéve 1949–2010* címmel (9–50.). Ennek a tanulmánynak az első része Szögi László tíz éve megjelent munkájának indokolt újraközlése (*A magyar levéltárosképzés ötven éve 1949–1999. Levéltári Szemle*, [1999] 4. sz. 3–17.), amelyben a szerző a szak első ötven évét adatokban gazdagon, forrásokra alapozva összegzi. A tanulmány második részében Borsodi Csaba a 2000–2010 közötti éveket foglalja össze: különleges figyelmet szentel a kétszintű egyetemi képzés – az ún. bolognai rendszer – hozta változásoknak. A szerzők a szak tanegységlistáit is közlik, így az olvasó könnyen tájékozódhat azok változásairól.

A jubileumi kiadvány második részében a szak egykori hallgatóinak olykor komolyabb, olykor kedélyes hangvételű visszaemlékezéseit találjuk (51–224.). A visszatekintések szerzői közül nem egy a történész és a levéltáros szakma neves, meghatározó személyisége. Összesen 32 memoárt olvashatunk itt: köztük például R. Várkonyi Ágnes akadémikusnak, az ELTE BTK Középkori és Korajújkori Magyar Történelmi Tanszéke professor emeritájának sorait, amelyekben arról vall, hogy levéltár szakos stúdiumai és itteni élményei alapvetően meghatározták történetírői pályáját. Bertényi Iván, a budapesti tudományegyetem Történelem Segédtudományai Tanszékének professzora – s e minőségében maga is több levéltáros generáció tanára – a tanszék történetének rövid összefoglalását írta meg. A visszaemlékezésekben szinte kivétel nélkül szerepel a hatvan esztendő levéltár szak meghatározó tanáregységiségeinek neve: Sinkovics István és Gerics József professzoroké, valamint a tanításban jelenleg is aktív szerepet vállaló Bak Borbála tanárnőé.

A harmadik rész (227–394.) a levéltár szakon végzettek életrajzi adattárát tartalmazza a kezdetektől 2010-ig bezárólag. A neveket és adatokat Geceányi Patrícia, Haász Réka, Kaba Eszter, Koltai Gábor és László Zsófia gyűjtötte össze, majd Mihalik Béla és Zarnóczki Áron szerkesztette egységes anyaggá, amelyben a szak alumnusai végzésük sorrendjében szerepelnek. Ezen adattár sajnos nem teljes, ám nyilván nem is lehet az, ugyanis a szerkesztők megkeresésére többen nem válaszoltak, nem küldtek adatot. Ilyen esetekben a kötetben a név mellett „nincs adat” megjegyzés szerepel. Sajnálatos módon ezt olvashatjuk a levéltáros társadalom több olyan ismert és megbecsült tagjával kapcsolatban is, mint Koroknai

Ákos, a Magyar Országos Levéltár egykori megbízott főigazgatója (2002–2003), vagy Nyulásziné Straub Éva, aki egyebek mellett a Turul felelős szerkesztője is volt 1992–2009 között. A keménytáblás, színvonalas kivitelű kötetet nemcsak az ELTE levéltár szakjának egykori és jelenlegi hallgatói olvashatják érdeklődéssel, de mindenki, akit érdekelnek a levéltáros szakma mindennapjai vagy a modern kori egyetemtörténet.

Ternováczi Bálint

Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526). Összeállította Érszegi Géza–Solymosi László. / Supplementum ad Monumenta civitatis Veszprimiensis (1000–1526). Opera et studio Geisae Érszegi et Ladislai Solymosi. Veszprémi Érseki Levéltár / Archivum Archiepiscopatus et Archicapituli Veszprimiensis. Veszprém / Veszprimii 2010. 563 p. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 20).

A kötet 2010-ben jelent meg, címe szerint Veszprém Város Okmánytárának pótkötete, azaz egy olyan gyűjtemény folytatása, melynek célja eredetileg Veszprém város középkori történetének dokumentumokkal való illusztrálása volt. Éppen ezért nehéz különválasztani a 2007-ben megjelent elődjétől, Gutheil Jenő jól ismert munkájától (*Gutheil Jenő: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból [1002–1523]. Kiadásra előkészítette Kredics László. [A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18]. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár. Veszprém 2007*). Már csak azért is, mert számos módszertani és gyűjtőkört érintő különbség ellenére a két kötetbe foglalt forrásanyag egységes sorozatba rendezve éri el azt a célt, amit szellemi atyja, Gutheil Jenő veszprémi kanonok és káptalani levéltáros valaha elgondolhatott. Az ő elképzelése kettős volt, előszava szerint először is egy helytörténeti tárgyú munkához kívánta a legfontosabb forrásokat tudományos formában közzétenni, másodsorban pedig a veszprémi káptalani levéltár anyagát szerette volna a kutatók elé tárni, mely gazdagságával valóban kivételes lehetőséget biztosított az oklevélkutatóknak (ezt nem sokkal később Kumorovitz Lajos Bernát regeszta gyűjteménye is alátámasztotta). A kettős célkitűzés – ez már a Pótkötet Érszegi Géza és Solymosi László által jegyzett előszavából derül ki – magában hordozta az esendőség csíráját, ne feledjük azonban, hogy Gutheil kézírata 1948–1953 között, a magyar történelemnek nem éppen felhőtlen fél évtizedében keletkezett, amikor ráadásul a levéltári segédletek dolgában sem volt olyan mértékig elkényeztetve a középkori történet bűvára, mint manapság. Gutheil a gyűjtését láthatólag valóban a veszprémi egyházmegyei levéltárban őrzött forrásanyagra korlátozta, azok a darabok – erre megint csak a Pótkötet előszavából következtethetünk –, melyek a Magyar Országos Levéltár nagy gyűjteményeinek jelzeteit hordozzák, már a szerző halála után végzett kiegészítő munkálatoknak köszönhetik a gyűjteménybe való bekerülésüket. Gutheil így is értékes és vaskos kötetet állított össze, ebben 215 saját folyószámmal ellátott, önálló darab látott napvilágot, mivel azonban a szerző az ártírt okleveleket nem vágta ki

az átiró oklevelekből, hanem azok szerves részeként közölte (ezekről önálló lista tájékoztat a kötetben, p. 347–348), a közölt darabok száma 49-cel több, azaz 264. Ennek hozzávetőleg a fele (133 db) akkor még kiadatlan volt, 48 tételnek pedig legutóbb Fejér György – talán méltatlanul sokat bántott – *Codex*-ében jelent meg a publikációja. Ha ezeket is a kvázi kiadatlanokhoz soroljuk, az eredmény közel 70%-ra rúg. Amennyire nehéz lett volna a politikai nehézségek és a segédletek elégtelensége miatt a kutatás kiterjesztése (úgy tűnik, Gutheil erre nem is gondolt), annyira kényelmes helyzetben volt a veszprémi káptalani levéltáros: benne ült egy olyan anyagban, mely hovatovább szűznek volt tekinthető, azaz ha használták is korábban kutatók az egyes darabokat, ezekről csak részértésülések láttak korábban napvilágot. A nagy előrelépést ezen a téren – tudjuk – Kumorovitz L. Bernát említett regeszta gyűjteménye jelentette, miközben Gutheil kézirata kényszerű álmát aludta. 1970-ben úgy látszott – ismét csak az előszó közlésére támaszkodhatunk –, hogy előrelépés történik az ügyben (hét esztendővel a tudós levéltáros kanonok halála után), 1970 és 1972 között jelen kötet szerzői „széles körű kutatással” újabb, immár más levéltárak anyagára is kiterjedő gyűjtést végeztek, s az eredmény alapján Fügedi Erik, a régi kézirat lektora kiegészítette az eredetileg feltárt forrásanyagot. A kiadás azonban ekkor sem valósult meg, megjelentek azonban 1977-ben az Okmánytárba foglalt források regesztái Gutheilnek az Árpád-kori Veszprém történetét bemutató közismert, azóta már harmadik kiadásban is napvilágot látott munkájának függelékeként. Azt is mondhatnánk, hogy tíz esztendővel a szerző halála után egyik célja valóra vált, a helytörténeti monográfia kellő apparátussal és illusztratív anyaggal felszerelve napvilágot látott: későn ugyan, de egy nagy erőfeszítés értékes eredményeként. A forrásokat magában foglaló kézirat azonban továbbra is szunnyadt, mígnem Kredics László érseki könyvtáros és Hermann István érseki levéltáros erőfeszítéseinek köszönhetően 2007-ben napvilágot látott Gutheil Jenőnek a *Veszprém város okmánytára 1002–1523* című forráskiadványa, az időközben új életre keltett egyházmegye-történeti sorozat 18. darabjaként.

A Pótkötet sorsa nem kevésbé volt hányatott, mint előzményéé. A kézirat itt is nagy és fáradságos munka eredménye volt, s a tavalyi esztendőig – ki tudja, mi okból – nem adódott lehetőség a publikálására. Az előszóban a szerzők beszámolnak arról, hogy az ő munkájuk eleve más módszertani alapon nyugodott, ezek közül az egyik igen fontos a gyűjtésnek más középkori forrásokat őrző levéltárakra és kiadványokra való kiterjesztése volt, hisz Veszprém város történetére más, például családi levéltárak is jó forrásanyagot rejthettek, s mint kiderült, rejtettek is. De nem csak a forrásanyag szórtsága jelentett nehézséget, hanem a levéltárak vándorlása is. Ennek két jellemző esetéről is számot ad a bevezetés. Egyik a Szent István alapította veszprémvölgyi apácamonostor levéltárának sorsa, mely a jövedelmeket hozó birtokállománnyal együtt – Pázmány Péter ismert erőfeszítéseinek következtében – először a győri jezsuiták tulajdonába került, majd innét a győri jezsuita kollégium *Acta Iesuitica* gyűjteményeként a Magyar Országos Levéltárba. Ez persze Gutheil előtt sem volt titok, a körülmények azonban az ő esetében a kényszerű önkorláto-

zást javallották. A másik eset még jellemzőbb, s talán érdekesebb is. Valamikor 1941 után ugyanis Fehér Mátyás Jenő – a domonkos rendtörténész és neves (nem éppen ügyetlen) forráshamisító neve az olvasó előtt bizonyos nem ismeretlen – mintegy kultúrmisszióra vállalkozva a közeledő, akkor már kultúrértségéről hírhedt vöröshadsereg előtt mentendő nagy számú forrásanyagot vitt magával, főleg kassai eredetű liturgikus kódexeket és domonkos okleveleket (ezek egy része a *Sta Sabina* római központi rendi levéltárában került letétbe). Ezek közé tartozhattak azok a darabok is egy ideig, melyeket Varga Ferenc simasági plébános talált meg egy papi hagyatékban, s a gondos vizsgálat minden darabról megállapította, hogy a két veszprémi egyházi levéltárból, az akkor még püspöki és káptalani archívumból kerültek ki. A történet eddig sem volt ismeretlen, Solymosi László több publikációjában, például a kanonoki könyvhasználatról írt tanulmányában foglalkozott a kérdéssel. Az 1985-ben Veszprémbe visszakerült 39 dokumentum közül most többnek a szövege napvilágot láthatott a Pótkötetben.

De nem csak az átvizsgálendő levéltárak körét tágították ki a szerzők, hanem a várostörténet fogalmát is. Gutheil eredetileg a veszprémi Várhegy közvetlen környezetében elterülő településekre, azaz a középkori városra korlátozta a figyelmét, a jelen kötet összeállítói azonban – az időközben megéltékült magyar várostörténeti kutatás fontos felismeréseire támaszkodva – kiterjesztették gyűjtőmunkájukat az újkori Veszprém határain belül fekvő, a városba a török hódoltságot követően beolvadt, időközben elpusztult településekre is. Lemondtak azonban olyan tételek részleges közzétételéről (ezek közül néhány részlet a Gutheil-kötetbe eredetileg bekerült), melyek terjedelmesebb források, de ma már korszerű kiadásban, teljes terjedelemben a kutatás rendelkezésére állnak (1488. évi adójegyzék, az 1524. évi püspöki urbárium, az 1515. évi zsinat és a számadáskönyv). A két lényegi változtatás után megváltoztak a munka keretei, így a Pótkötettel egy a középkori magyarországi forrásanyag szórtságával számoló, s az eredeti tervhez képest több egykori településre kiterjeszkedő kutatómunka eredményét tarthatjuk a kezünkben. Gutheil eredeti kéziratainak gondozói nagy körültekintéssel jártak el akkor, amikor a gyűjtemény kinyomtatása előtt bizonyos változtatásokat eszközöltek a munkán, olyanokat, melyek ma már egy korszerű oklevéltár, illetőleg forráskiadvány elengedhetetlen kellei. Egységes formátumot adtak a kéziratnak, s bár az eredetileg is rendelkezett apparátussal (őrzési hely, eredeti jelzet, kritikai megjegyzések), többek között felszerelték az ellenőrzést is merőben megkönnyítő DF-számokkal, vagyis a Magyar Országos Levéltár fényképgyűjteményének azonosítójával is. A Pótkötet szerzőpárosa e tekintetben is igyekezett továbblépni, munkájukat szükség esetén nem csak forráskritikai érveléssel, hanem szövegkritikai apparátussal is ellátták, azaz éltek a korszerű történettudomány minden rendelkezésre álló eszközével.

A munka eredménye ezek után a magyar forráskutatás kiemelkedő nyeresége. A kötet bevezetőjét a kiadásban használt jelrendszer összeállítása (p. 8), gondosan összeállított, 13 oldalra terjedő bibliográfia követi (p. 9–21), s ezután jön a lényeg, a teljes szövegükben (*in extenso*) közölt latin nyelvű ok-

levelés források sorozata (p. 23–498). A kötet összesen 303 folyószámot tüntet fel, s Gutheil munkájával ellentétben itt a tételek száma és a darabszám megfelelnek egymásnak, a szerzők ugyanis a beírt okleveleket különválasztották s a saját kronológiai helyükön közölték, utalással mindkét helyen a két forrás szoros összetartozására. Ebből először is az látszik világosan, hogy mennyiségileg mintegy 13%-kal meghaladták az előzményt, gyűjtőmunkájuk valóban szélesebb alapokra támaszkodik. A 303 oklevélből 171 darab eddig teljes szövegében közöletlennek tekinthető, s további 33 darab utoljára Fejér György már emlegetett *Codex diplomaticus*ában (annak is nevezetes, a veszprémi levéltárak anyagára támaszkodó IX/7-es kötetében) jelent meg, azaz az anyagnak mintegy kétharmada *novumként* szolgálja a tudományos kutatást. A 171 közöletlen darab azonban tartalmilag nem volt ismeretlen a történetkutatók előtt, 16-nak a regesztáját Kumorovitz nevezetes regeszta gyűjteménye, 15-ét a szegedi Anjou-kori oklevéltár kötetei, hat-ét pedig egyik is meg másik is közzétette magyar nyelvű regeszta formájában, további tíz magyar regeszta látott napvilágot a Zsigmond-kori Oklevéltár kötetében, nyolc Kóta Péter vasvár-szombathelyi káptalani regeszta gyűjteményében, egy-egy pedig Bónis György szentszéki regesztáiban és a *Monumenta Romaná*ban. A szerzők tehát nem voltak teljesen a kéziratkutatás ma már talán avulóban lévőnek látszó kutatási módszereire utalva, munkájuk során jó segédeszközökre támaszkodhattak, legalábbis a Zsigmond-kor közepéig bezárólag. Ami marad, így sem jelentéktelen: a 303 darabból a 171 közöletlen oklevél az anyag 56%-át teszi ki, de a teljesen ismeretlen 87 darab is megközelíti az egyharmadot, azaz 29% az aránya, végezetül a 171 közöletlennek közel a fele, 51%-a eddig teljességgel ismeretlen oklevél.

A 87 közöletlen oklevélből a 13. századi várostörténetet 19 (21%), a 14. századit nyolc (9%), a 15. századit 40 (46%), a 16. századit pedig 20 (23%) darab világítja meg. Ha ezt összevetjük a teljes kötet arányaival, akkor azt kapjuk, hogy az egész gyűjtemény 38%-a (115 darab) Árpád-kor, 28%-a (84 db.) Anjou-kori, illetve 14. századi, 25%-a (75 db.) 15. századi, végezetül 9%-a 16. század eleji. Az arányok is mutatják, amit joggal várhatunk is, hogy az igazán eredeti része a korpusznak – eltekintve most attól, hogy egy oklevélszöveg korszerű kiadásban való közzététele magában is nagy nyereség, s tematikus oklevéltárban nem hiányozhat darab akkor sem, ha korábban már jó kiadásban napvilágot látott – a 15–16. századra esik, ezt az időszakot a darabok mintegy kétharmada képviseli a „tisztá nyereségből”, azaz a 87 darabból. Ez persze megint csak a várakozás szerint alakult, ahogy haladunk előre az időben, úgy nő az eddig lényegében feltáratlan forrásanyag aránya. Mégis fel kell figyelni arra, hogy a valóban magas színvonalon kutatott és forrásanyaga tekintetében feltárt Árpád-kor még mindig 1/5 arányban jelentkezik „tisztá haszonként”. Ha valamilyen hátsó vagy sanda szándéktól vezérelve a kötetet kritika tárgyává tennénk, ez a jellemző akkor is tiszta értéket és nagyra értékelendő teljesítményt jelent.

A már korábban napvilágot látott szövegek között vannak régtől ismert darabok, – hogy csak a kötetet indító görög-latin oklevelet említsük egyelőre példaként, – maguk is változatos színvonalú kiadványokban láttak korábban nap-

világot. Hét darab például Wenzel okmánytárában, három a Hazai Oklevéltárban, 13 a Hazai Okmánytár kötetében, hét a *Monumenta Romaná*ban, hét Szentpétery királyi regesztáiban, négy Smičiklasnál, három a Zala megyei oklevéltárban jelent meg s tovább is sorolható lenne. Néhánynak volt természetesen korszerűnek tekinthető publikációja, négy darab Györffy György *Chartae antiquissimae*jében, nyolc a *Diplomata antiquissimá*ban, nyolc a királynéi és hercegi regeszták Zsoldos Attila sajtó alá rendezte kötetében, egy a *Decreta Regnib*en, egy Dreska Gábor pannonhalmi oklevéltárában, egy a Zsigmond-kori oklevéltárban és további három darab a szerzők forrásközlésében látott korábban napvilágot. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a görög oklevél jelen kiadása mögött immár nem csak a *Diplomata editio*ja, hanem Moravcsik Gyula időtálló gyűjteménye, az *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* ott áll.

A már korábban kiadott és eddig közöletlen forrásanyag további, nem éppen lényegtelen újdonságokat is rejt. Olyan darabokat olvashatunk benne, melyek műfajilag eddig hovatovább ismeretlenek voltak. A 171 teljes szövegében a jelen kötetben először napvilágot látott oklevélből persze 34 darab királyi, 74 darab hiteleshelyi, ezek a középkori magyarországi oklevelezés két lényegi fórumának, a központi és a vidéki írásbeliségnek a tipikus termékei, pusztán alaki mivoltukban aligha érdemelnének figyelmet. Így a közvélekedés, hiba lenne azonban figyelemre sem méltatni őket, ezt bizonyítja a fehérvári káptalan oklevélpárja 1354-ből. Az oklevéltanból jól ismert az a 14. századtól rendszeres és szokásos gyakorlat, hogy az oklevéladás első fázisa egy pátens formájú oklevélben realizálódik, s az ünnepélyes (s főképpen drága) privilegialist az oklevéladó csak a jogügylet lebonyolódása (kvázi a felek *ratificatio*ja) után expedálja. Az oklevélexpedáció különböző fázisait dokumentáló darabok azonban csak ritkán maradtak fenn, lényegében az örök érvényre szánt darab „felülírta” a korábbi, megőrzéséhez immár nem fűződtek anyagi érdekek. Nos az 1354. évi, a kötetben korszerűen, párhuzamos hasábkban és egységes szövegtestben közölt *parnak* éppen az az egyik fontos tanulsága, hogy – amint erről a forráskritikai *apparatus* is számot ad – a privilegialis oklevelet (e tekintetben az Apostoli Kancellária gyakorlatának megfelelően), – bár bizonyos később kelt, mint a másik darab, – azzal egyező kelet alatt expedálták, azaz az oklevélben biztosított jog érvényességét az oklevéladás első fázisától számították. Az **A** példány (a pátens) eddig is ismert volt 1462. évi átírásból, az Országos Levéltár gyűjteményéből közzé is tette azt az Anjou-kori Okmánytár 6. kötetében, a **B** példány (= a privilegialis) ünnepélyes alakú *parjával* együtt a káptalan magánlevéltárban rejtőzött, s csak Kumorovitz regesztájából lehetett tájékozódni eddig a tartalmáról.

A kibocsátók között 13 darabban képviselteti magát a püspöki oklevéladás – Solymosi László korábbi tanulmányaiból sejthető volt, hogy e tekintetben van még adóssága a magyar forrásfeltárának. kilenc országbírói, három nádori, hat megyei kiadvány mellett a „nyereségben” szerepel további két pápai darab – Érszegi Géza elmúlt években közölt tanulmányai és vatikáni kutatásai szintén adhattak némi okot annak feltételezésére, hogy a pápai levéltárak is rejtjenek még újdonságokat –,

olvashatunk még két bíborosi búcsúlevelet, hat veszprémi püspöki helynöki és két delegált bírói kiadványt, egy kormányzó oklevelet, s persze még hosszan sorolható lenne.

Érdeemes azonban a figyelmünket a kiemelkedő darabok felé fordítani. A fontossági sorrendjüktől ezúttal eltekintve igazi különlegességnek számít például az a tanúsítvány, mely a loretói helynök igazolja 1494-ben, hogy István veszprémi domonkos szerzetes járt a kegyhelyen és ott közvetítette Essegvári György ajándékát (vajon helyettesítő zarándoklat lehetett? 272. sz.). Bár Szilágyi Loránd cikkéből ismertünk már a pápai gyakorlathoz hasonlóan a királyhoz intézett *supplicatio*-szövegeket, ún. felségfolyamodványokat, az 1525. évi darab mégis megérdemli a figyelmet, ebben a káptalan a király jóváhagyását kéri egy ingatlanügylete lebonyolításához (300. sz.). A négy darab domonkos kiadvány bizonyosan számot tarthat a rendtörténészek érdeklődésére (természetesen számos más, a domonkosokkal tartalmilag foglalkozó oklevél mellett). A kötetben közölt összesen öt misszilis levél közül igazi különlegességnek számít Jutasi Ilona veszprémi apáca rokonaihoz intézett 1365. évi (Fejér kiadásából egyébként már ismert) segélykérő levele (167. sz.), s ugyanígy Margit veszprémi apátnő és konventje 1428–1438 között a püspökhöz írt levele (215. sz.), ezek a késő középkori női szerzetesi írásbeliség kétségkívül jelentős dokumentumai. A veszprémi várnagy 1518. évi misszilis e tekintetben mondhatni nem éppen szószátyár (290. sz.). Az 16. kötetben közölt magánoklevél is érdemes a figyelemre. Ezek között szerepel számos, 12. századi nevezetes darab, Acha oklevele, az almádi alapítólevél (nem melleleg ennek újdonsága, hogy Györffy munkájához képest, aki Szentpétery közlésére támaszkodhatott csak, az átirás időközben előkerült fényképén alapszik), András remete oklevele, Fulco oklevele stb., de a következő századból Doma Kumorovitz által feltárt oklevele és a kehidai oklevél is.

II,1	1000–1038	Veszprémi püspöki oklevél
II,2	1001	Pannonhalmi kiváltságlevél
I,1 = II,3	1002, 1009	Veszprémi püspökség határleíró oklevele
II,4	1055	Tihanyi Alapítólevél
I,2	1079–1082	Guden oklevele
I,3	1082	Veszprémi összeírás
II,5	1086	Bakonybéli összeírás
II,6	1109	Kálmán <i>renovatio</i> ja
II,7	1116–1131	Acha oklevele
II,8	1121	Almádi alapítólevél
I,4	1127–1131	Fila oklevele
II,9	1131–1141	András remete oklevele
II,10	1146	Fulco oklevele
II,11	1152	II. Géza ítélete a veszprémi püspök javára
I,5	1164	Fulcerius prépost oklevele
I,6	1171	Benedek veszprémi ispán oklevele
II,12	1174	Miska ispán fia István oklevele
II,13	1174–1178	Simon veszprémi kanonok adománya
II,14	1180	III. Béla adománya Eleknek

I,7	1181	Veszprémi káptalan oklevele
I,8	1184–1188	Theobald legátus oklevele
II,15	1192	Nádori ítélet Hohold lovag javára
II,16	1198	Gergely legátus oklevele
II,17	1198	III. Ince pápa oklevele
II,18	1199	Imre király oklevele
II,19	1203	Imre király Merenyei leírása

Igazi különlegességnek látszik azonban 1263-ból a kapornaki patrónusok eddig kiadatlan oklevele (65. sz.) csakúgy, mint Kázmér veszprémi prépost 1239. évi (50. sz.), Sol veszprémi udvarispán 1318. évi (124. sz.) és Lukács veszprémi kisprépost 1456. évi (238. sz.) oklevele, hogy csak századonként egyet említsünk meg. Végezetül, de nem utolsó sorban igen érdekes az 1448. évi kárjegyzék (Articuli, 231. sz.), a hasoncímű perbeli feljegyzés 1480 utánról (261. sz.), az 1448-as *Memoriale* című sérelemjegyzék (230. sz.) s persze az 1443-ban Gatalóci Mátyás püspök és segédpüspöke között létrejött megállapodás feltételeit tartalmazó írás (Pacta, 227. sz.). Az egyházkerületi oklevelek között más újdonság is akad, ilyennek látszik például György pilisi apát 1474. évi oklevele (253. sz.), melyben a veszprémi ciszterci apácáknak káplánt nevez ki, ez is eddig kiadatlan volt, de nem rosszak az 1444. és 1478. évi papszentelési tanúsítványok sem (228. és 257. sz.). 1372-ben az országbírói oklevél igen hosszú jobbágynévsort közöl, hogy a névtan kutatóinak is vonzó forrást említsünk a kiadványból (178. sz.). Aligha lep meg bennünket, hogy a királyné koronázási joggal kapcsolatban is értékes forrásokat találunk a gyűjteményben, ilyen mindenekelőtt 1502-ből az a II. Ulászló-oklevél, melyben az uralkodó megerősíti a veszprémi püspök királyné koronázási jogát, mivel Anna királynét kivételesen az esztergomi érsek koronázta meg (277. sz.).

Fiatalabb éveimben az előttünk fekvő kötet egyik szerzőjétől azt tanultam – nem ugyan szavakban, inkább a munkái olvastán a gyakorlatban –, hogy ha értékelő céllal vesz a kezébe az ember egy ilyesfajta kötetet, akkor először is fogást kell rajta keresni. Márpedig ezen a kötetben nem olyan könnyű fogást találni, már csak két ok miatt sem. Az egyik, hogy két olyan magyar tudós állította össze a munkát, akik hosszú évek kutatói és szövegkiadói tapasztalataira támaszkodhatnak, s nevük szorosán összeforrott a magyar diplomatika művelésével. Másrészt azért sem, mert a kötet – ezt a bevezetőből tudjuk – elég hosszú időn keresztül érett, s az érlelés láthatólag nem tett rosszat neki. No persze mindig könnyebb a más munkájában hibát találni, mint a sajátunkban nem elkövetni azt. Éppen ezért nem méltánytalan talán néhány problémáról is említést tenni. A kötet előszava megemlékezik arról, hogy a szerzők Gutheiléhez képest korszerűsítették az oklevelek apparátusát. A szerény félmondat mögött sokkal jelentősebb tény áll, valójában korszerű apparátussal szerelték fel a forrásanyagot. Az újdonságok között szerepel a párhuzamos szövegek kéthasábos közlése (ezt a módszert már a parasztháború okmánytárában is alkalmazták), az olvashatlan oklevelek hasonló szövegek alapján való kiegészítése és a szövegkritikai apparátus alkalmazása. Azon persze lehetne vitatkozni, hogy filológiai indokolt-e apparátus-

ban olyan *scripturák*, mint *con-* és *com-* feltüntetése, vagy az egyenes szöveghagyomány minden egyes változatának közlése, ilyen esetekben ugyanis gyakorta rendelkezésre áll az *autographon* értékével bíró eredeti. Fontosabbak ezeknél a kérdéseknél maguk az olvasatok. A kötetbe persze kerültek sajtóhibák is, ezek csak ritkán értelemszavarák, mint például a 268. oldalon a „parte subiectiva” a helyes „prece subiectiva” helyett, a 264. oldalon a „medico” a helyes „modico” helyett, a 310. oldalon az „amonitionis” a helyes „amotionis” (ugyanis a káplán eltávolításáról van szó) helyett, a „communerabilis” a helyes „commendabilis” helyett, stb. Érdekesebbnek látszanak az olvasati nehézségek. Ilyen mindenképp az 1355. évi Nagy Lajos-oklevél, melynek az arengája – nem kis mértékben a visszafogott központozás miatt – némileg összezavarodott, többek között belekerült egy infinitívusos szerkezetbe egy „quoniam” kötőszó, anélkül, hogy személyragozott *verbum finitum* tartozna hozzá, azaz valódi mondattá válna. Az oklevél eredetijén a „quoniam” helyén álló szó valóban hajtásélen van, a fényképen nem is olvasható, kérdés, hogy az eredetiben az-e? Fejér gyűjteményében azonban van egy I. Károly-oklevél (Nagy Lajos oklevele is az apját írja át), melynek azonos az arengája, s ez a helyesnek látszó „equitati consonum” alakot ajánlja a közölt „equitati quoniam” helyett. Ugyanígy elgondolkodtató a *c/t* írásmóddal kapcsolatos eljárás. Az 1354. évi fehérvári káptalani privilegialis arengájában – szintúgy felmutat központozási problémát is, a jelzőt és a jelzett szót ugyanis különválasztja vesszővel, – olvashatjuk a „litterarum perhempnitate res, que per humanam accitantur industrium, fulciuntur.” Ebben a formában az „accitantur” félrevezető lehet, azt hiheti a használó, hogy az „accio, -ire” vagy valami hasonló ige (esetleg gyakorító képzős) *coniunctivusi* származéka, holott a kifejezetten ritka „actito, -are” ige egyik *indi-*

cativusi alakja. Hosszan lehetne továbbá vitatkozni Szent István veszprémi oklevele arengájának a közlési módjáról, ettől azonban most eltekinthetünk, annál is inkább mivel Érszegi Géza önálló dolgozatot szentelt neki a megyetörténeti tanulmánykötetben. Más kérdés a korábbi közlések feltüntetésének a problémája. Azon aligha vitatkozna bárki is, hogy Süttő Szilárd Anjou-kor alkonyát bemutató oklevéltára formailag elég különös, mondhatni szokatlan a magyar tudományosságban és forráskiadásban. A 2003-ban megjelent kiadvány azonban több olyan késő Anjou-kori darabot is tartalmaz, mely a veszprémi oklevéltárban is szerepel, van köztük olyan is, melyről korábban teljes cikket közölt a szerző (Demeter bíboros 1386. évi búcsúlevele, 194. sz. = Süttő 692. sz.)

Sajnálatos jelenség, hogy a két testvérkötet küllemében nem szép, mindkettő arra vall, hogy nem tipográfus és tördelőszerkesztő gondos munkájának az eredményei, inkább olyanok, mintha szövegszerkesztőből húzták volna elő őket. Ez azért szomorú, mert egy valaha nagy szakértelmet igénylő szakma, a könyvtervezés kihalásának bizonyosságát jelentik magukban is. A szűkös, jegyzetelésre alkalmatlan margó és az egyenetlen szóközök persze zavarják a használót, a kiadvány tartalma azonban remélhetőleg kárpótól majd mindnyájunkat. Ezért jó szívvel ajánlható minden történetkutató figyelmébe a kötet, mely a veszprémi egyházmegye-történeti sorozatnak immár a 20. kötete, s ékes tanúbizonysága annak, hogy a Veszprémi Érseki Levéltárban szorgalmas feldolgozó munka folyik, másrészt pedig annak, hogy tekintélyes és nagy tapasztalatú kutatók nem ózdkodnak egy hagyományosan hátlatlan munka, a forráskiadás művelésétől.

Szovák Kornél

ARMALES TRANSYLVANORUM ERDÉLYI CÍMERKIÁLLÍTÁS A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

2009 októberében indult útjára az „Armales Transylvanorum. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományából” címet viselő nemzetközi vándorkiállítás, amely Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Nagykároly, Debrecen, Mátészalka, Derecske, Nagyszalonta, Hajdúszoboszló, Berettyóújfalu, Nyírbátor és Nyíregyháza után érkezett meg Budapestre, ahol a Budapesti Történeti Múzeum Metszettárában állították ki. A válogatás – amely azonos címmel könyv formában is megjelent – tulajdonképpen hat közgyűjtemény: a Magyar Országos Levéltár, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, a kolozsvári Református

Egyházkerületi Levéltár, valamint a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár anyagából válogatott ötven címer, ami a budapesti kiállítás idejére a Hajdú-Bihar Megyei és Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár eredeti okleveleivel kiegészítve mutatja be a kora újkori erdélyi armálisokat.

A tárlatot összeállította és rendezte Szálkai Tamás, a helyszíni rendezésben Spekner Enikő, a Budapesti Történeti Múzeum főmuzeológusa működött közre. Köszöntőt mondott Jakab István, a Magyar Országgyűlés alelnöke, a kiállítást Reisz T. Csaba, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója nyitotta meg 2011. január 19-én. Weblap: armales.unideb.hu

Kovács Tamás

E számunk szerzői

KASZA PÉTER egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem)

KOVÁCS TAMÁS középiskolai tanár (Debrecen)

LACZLAVIK GYÖRGY főlevéltáros, csoportvezető (Magyar Országos Levéltár, Bp.)

OBORNI TERÉZ főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Bp.)

PÁLFFY GÉZA főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Bp.)

POZSONYI JÓZSEF igazgató (Semsey Andor Múzeum, Balmazújváros)

REISZ T. CSABA főigazgató (Magyar Országos Levéltár, Bp.)

SZOVÁK KORNÉL egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba)

TERNOVÁ CZ BÁLINT egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon érdemi változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt lehetőleg 0,5-1 íves (20-40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) írásokat vár. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratok megjelentetésére is van lehetőség indokolt esetben (maximum 100 000 „n”). Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni. A tanulmányokban csak a jegyzetekben történik hivatkozás, nem kell felhasznált irodalom- vagy rövidítésjegyzéket készíteni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében kérjük az alábbiak betartását:

– A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk. Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk.

– Az oldalhivatkozásokor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól–ig-oldalszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40., 61–72.).

– A hivatkozásokor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.

– Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól (pl. Bp.–Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.). A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl. Bp.,).

– Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely és év után zárójelben tüntessük fel: pl. (Monumenta Hungariae Historica).

– Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után az „In:” szócskát írjuk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.

– Folyóiratban megjelent cikkekre történő hivatkozásokor nem tesszük ki az „In:” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána az illető évben megjelent szám, végül pedig az oldalszám: pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52. Az éven belüli számot csak abban az esetben jelöljük, ha a folyóiratnál nem folyamatos a lapszámozás az egyes számok esetében.

– Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettős pontot tenni, majd az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: *Nagy I.*: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, írjuk, hogy „Uo.”. Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbit/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, kerülve az évszamos rövidítést) és erre hivatkozni. Ha szerkesztett műre, forráskiadványra vagy sokszerzős műre történik hivatkozás, akkor a cím után zárójelben közöljük a továbbiakban alkalmazott rövidített címet (pl. a továbbiakban Reg. Arp.). Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, eltérő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. *Nagy I.*: i. m. XI. k. Pest, 1858.)

– A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.

– Írásaikat minden esetben Word for Windows szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe elektronikusan úton a turul@mol.gov.hu vagy a szerkesztőség tagjainak címére. A szöveget balra zártan írják, és a kurziváláson kívül semmilyen kiemelés (kövérítést, aláhúzást, ritkítást) vagy formázást ne alkalmazzanak.

– A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.

– A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „lábjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az oldal aljára kerülnek.

– Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális formában a kéziratához csatolva beküldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek. Csak nyomdai szempontból jó minőségű képeket tudunk közölni. A Magyar Országos Levéltár anyagából közlendő képet nem szükséges mellékelni, csak a pontos jelzetet feltüntetni.

– Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szedéstükör-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat is Word for Windows szövegszerkesztő programban kérjük.

– Csak a jegyzetekben (ld. = lásd, vö. = vesd össze, pl. = például) használjunk rövidítéseket, a főszövegben ne, ott tehát kiírjuk, hogy „például”.

– A főszövegben és a jegyzetekben az idézeteket nem kurziváljuk, csak idézőjelbe tesszük. Az idegen nyelvű (többnyire latin) kifejezéseket, formulákat viszont kurziváljuk.

– A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különlenyomatokat csak külön igény alapján, megegyezés szerint készítünk. Az aktuális számból a tanulmányok szerzői öt tiszteletpéldányt kapnak, valamint dolgozatukat elektronikusan PDF formátumban.

Példák a hivatkozásokra:

Monográfiák esetében:

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)

Folyóiratok esetében:

Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címerlevele 1519-ből. *Turul*, 46 (1932) 68–70.

Szerkesztett kiadvány esetében:

Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor.) Bp., 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XL.) 76.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében:

Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. Koszta László.) Szeged, 1995. 309–355.

Digitális adathordozók esetében:

Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Oslí nem.